

ПОЛІТИЧНА І ВІЙСЬКОВА СКЛАДОВА РОСІЙСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1812 р.

У статті розглянуто способи контролю імперської влади за ходом висвітлення у друкованих виданнях політичної та військової інформації щодо Наполеона та війни з Францією 1812 р., розкрито еволюцію підходів до її цензурування.

Ключові слова: *Війна 1812 р., цензура, військова цензура, Перший цензурний статут, Наполеон I Бонапарт.*

В статье рассматриваются способы контроля имперского правительства за процессом освещения в печатных изданиях политической и военной информации о Наполеоне и войне с Францией 1812 г., раскрыта эволюция подходов к ее цензурной экспертизе.

Ключевые слова: *Война 1812 г., цензура, военная цензура, Первый цензурный статут, Наполеон I Бонапарт.*

In the article the ways of the control of the imperial power of the progress of the coverage in the print editions of political and military information on Napoleon and the war with the French in 1812 was shown, the evolution of the approaches to the censoring was revealed.

Keywords: *War of 1812, censorship, military censorship, the First censoring articles of Association, Napoleon I Bonaparte.*

У Російській імперії армія була однією зі складових автократичного режиму, тому формування позитивного іміджу цього інституту, захист авторитету військових був ключовим завданням цензури. До того ж російська держава, яка вела досить агресивну зовнішню політику і була учасником масштабних військово-політичних конфліктів, намагалася впливати на характер висвітлення подій, пов'язаних із військовим протистоянням, підтримувати патріотичні почуття народу, не допускати появи інформації, яка б могла піддати сумніву міць імперської армії, правильність політичного курсу.

Початок правління імператора Олександра I супроводжувався участю Росії в антифранцузьких коаліціях, війною з Туреччиною 1806–1812 рр., зі Швецією 1808–1809 рр., тріумфом у Вітчизняній війні 1812 р. Ситуація вимагала забезпечення ефективного контролю за інформацією з зон воєнних конфліктів. Необхідно було дотримуватися режиму військової таємності, стримувати громадську думку й журналістику, які як камертон, відображали поразки й успіхи Росії та її союзників у всіх військових баталіях. Механізмами виконання цих

завдань ставали загальна та військова цензура, перлюстрація приватної кореспонденції.

Питання цензурного контролю у роки війни 1812 р. не отримало достатньо повного висвітлення в історіографії. Лише побіжно воно розглядалося дорадянськими вченими — К. Арсенєвим, В. Сивковим, російськими сучасними вченими — В. Жирковим, Д. Івановим¹.

У Російській імперії на початку XIX ст. апарат цензури ще тільки набував більш-менш оформлених рис. 9 червня 1804 р. імператор Олександр I затвердив Перший цензурний статут. Згідно з цим статутом, цензурою повинні були займатися цензурні комітети з професорів і магістрів при університетах на чолі з Головним управлінням училищ при Міністерстві народної освіти. Основними положеннями Першого цензурного статуту були такі: цензура має розглядати всі книги, журнали, газети, які плануються до друку; вся друкована продукція, що суперечить «просвещению ума и образования» повинна вилучатися; заборонялось видавати книги, які не пройшли цензурної комісії; продукція книговидавництва не повинна містити «нічого проти закону Божого, правління, моралі та честі когось з громадян»; цензорам необхідно було керуватися явним змістом тексту, а не тлумачити його відповідно до своїх суб'єктивних поглядів². Цей нормативно-правовий акт не міг охопити всю сферу суспільних відносин, тому висвітлення більшості інформації, що стосувалася важливих міжнародних та внутрішньополітичних тем, регулювалася адміністративними рішеннями вищих владних органів. Історик і сучасник царювання Олександра I М. Богданович зазначав: «Умеренное направление нашего цензурного устава (1804 г.) было изменено произвольным толкованием важнейших параграфов его»³.

Перший відхід від норм цензурного статуту відбувся вже у 1805 р., коли Росія почала брати участь у антифранцузьких коаліціях. Необхідно було стримувати російське суспільство у симпатіях до Франції та її культури. Тому книги «Histoire de Bonaparte» та «Du commerce francais dans l'etat actuel de l'Europe», які фактично не містили ніяких порушень цензурних норм, за подачі Петербурзького генерал-губернатора Вязмітінова у 1807 р. були заборонені головним цензурним органом і відразу ж вилучені поліцією з продажу. Цензурний орган у своїй резолюції щодо першої книги зазначив: «Сочинитель этой книги от начала до конца превозносит Бонапарта как некое божество, расточает ему самые подлые ласкательства, представляет все его властолюбивые деяния в самом благовидном виде; все его несправедливые присвоения и хищничества представляет праведными и законными». У змісті другої книги цензори помітили: «Порицание английского правительства, будто оно золотом своим подкупает прочие европейские державы (а, следовательно, и Россию) к союзу против Франции»; «будто Англия есть единственная причина всякой войны в Европе»⁴.

Після Тільзитського миру міжнародна ситуація змінилася, і до 1812 р. цензура, навпаки, забороняла вітчизняним друкованим виданням критикувати та висміювати Наполеона. Щодо причин такого крутого повороту у політиці та цензурній стратегії влада воліла взагалі мовчати і спеціальними цензурними розпорядженнями «тримала тишу» у суспільстві. У розпорядженні уряду попе-

чителям навчальних округів вказувалося аби «цензори не пропускали никаких артикулов, содержащих известия и рассуждения политические..., обо всем, касающемся правительства, можно писать только по воле самого правительства, которому лучше известно, что и когда сообщить публике»⁵.

Окрім газет та журналів, що видавалися в Росії, піддані імперії могли передплачувати закордонні періодичні видання (переглядалися спеціальною поштовою цензурою). Протягом 1811–1812 рр., посилаючись на закордонну пресу, у російському суспільстві почали говорити про наближення війни з Францією. Частково таку інформацію почали поширювати і російські приватні періодичні видання, які моніторили західну пресу та подавали коротенькі дайджести з різних сфер життя Європи.

Ситуація викликала занепокоєння імперської влади, яка у квітні 1812 р. в екстремому порядку забороняє приватним періодичним виданням передруковувати із закордонних газет та журналів політичні статті і повідомлення щодо Росії. Сучасники пригадували, що вітчизняні газети й напередодні нападу французів продовжували прославляти Наполеона, писати про карнавал у Парижі, маскарад у Тюльєрі, розлив Рейну. Невеликий прошарок російського суспільства все ж знав чи здогадувався про наближення війни з Францією, але «печатного, — як відмітив сучасник, — от правительства почти ничего не было»⁶.

Обрана імперським урядом тактика замовчування інформації про військові приготування Франції проти Росії була пов'язана у першу чергу не з побоюванням викликати паніку серед населення (навпаки, можна було розігрівати патріотичні почуття та ненависть до ворога), а з реальною небезпекою соціального вибуху. Із запланованим походом Наполеона на Росію багато хто в цій країні міг пов'язувати ліквідацію кріпосницького ладу, лібералізацію політичного життя, відновлення автономного устрою національних окраїн. Імперський уряд чітко розумів, що протистояти наполеонівській пропаганді дуже важко. І кращий спосіб інформаційного протистояння французам — цензурний контроль за друківаними виданнями, що поширюються на території Російської імперії, недопущення появи в них повідомлень про майбутню невідворотну війну.

Разом із цим європейські воєнні конфлікти початку XIX ст. усе більше цікавили читаючу російську публіку не тільки у політичній, але й суто військовій площині. У суспільстві назріла необхідність появи окремих рубрик у вже існуючих періодичних виданнях, створення окремої спеціалізованої військової преси. Тому, реагуючи на зростання кількості інформаційних повідомлень і статей у пресі про військові події початку XIX ст., появу у 1809 р. приватних спеціалізованих періодичних видань військової тематики, імператор Олександр I 20 серпня 1810 р. видає указ, згідно з яким при Артилерійському та Інженерному департаментах Воєнного міністерства вводилися посади військових цензорів. Вони мали контролювати зміст приватних військових періодичних видань⁷. Але поряд з інституалізацією окремого військово-цензурного органу продовжував існувати, встановлений цензурним статутом 1804 р., подвійний

принцип цензури. Тобто після розгляду військовим цензором при Артилерійському й Інженерному департаментах Воєнного міністерства періодичне видання направлялось на розгляд до відповідного цензурного комітету, який і приймав остаточне рішення.

Війна з французами 1812 р. призвела до неабиякого патріотичного підйому, що охопив широкі верстви тодішнього російського суспільства. Не залишились осторонь цього процесу і видавці: з'являлися патріотичні вірші, засновувалися патріотичні пропагандистські періодичні видання. Більшість тодішніх газет і журналів, самі того не плануючи, стали інструментом урядової пропаганди, отримували державні дотації та нагороди. Охоплені патріотичним підйомом, вони, без особливих на те вказівок влади, заповнили свої шпальти пропагандистськими матеріалами і лише поверхневими повідомленнями про внутрішньополітичні події.

Пізніше самою імперською владою буде підсумовано, що в умовах патріотичного підйому 1812 р. цензура зовсім залишилася без роботи. Друковані видання самі намагалися дотримуватися цензурних норм і всі свої зусилля спрямовували на боротьбу з ворогом⁸. Насправді ж покірність преси була забезпечена відсутністю можливостей самостійно отримувати оперативну інформацію. Доводилося використовувати лише офіційні «сильно прикрашеные, преломленные сквозь призму воинственного патриотизма» повідомлення зі штабу головнокомандувача. Так, протягом червня–липня 1812 р. преса отримала інформацію тільки про перемоги і полонених французів, про відступ та його причини не говорилося ні слова. Про втрати російських військ або нічого не повідомлялося, або вони штучно занижувалися і подавалися у вражаючих порівняннях (5 тис. французьких загиблих проти 600 росіян). Здача Смоленська пояснювалася тільки тим, що він був охоплений полум'ям і що наші війська зайняли позиції від Дніпра до Дорогобужа, про жителів же повідомлялося, що вони «кілька днів до битви вийшли з міста»⁹.

Інформація з інших джерел (чутки, власні спостереження журналістів, свідчення очевидців) через пильний цензурний контроль, особливо у Петербурзі та інших містах країни, апіорі не могла потрапити на сторінки періодичних видань. Влада боялася, що повідомлення про відступ російської армії можуть загострити невдоволення політикою уряду й активізувати соціальні та сепаратистські рухи на окраїнах імперії.

Інформаційний вакуум мала заповнити пропагандистська продукція та «Известия с армии», що виходили при штабі Кутузова. Ця газета й інші видання похідної військової друкарні 1812 р. були єдиним видом друкованої продукції в Росії, яка не піддавалася в той час офіційній цензурі і могла більш широко оповіщати населення країни про становище на фронті¹⁰.

Отже, політична складова була фактично виключена з кола інтересів преси, критика влади була неможливою як через цензурний контроль, так і недостатній розвиток самої журналістики. На початок XIX ст. для її контролю ще не був потрібний розгалужений цензурний апарат.

Окрім політичної складової та спрямування громадської думки і журналістики у вигідному інтересам держави напроямі, необхідно було подбати про дотримання режиму військової таємності. Слід було унеможливити збирання ворогом оперативної військової інформації з друкованих видань Російської імперії, передачу такої приватною кореспонденцією. Для цього були інституалізовані військова цензура й таємна перлюстрація приватної кореспонденції іноземців.

Франко-російська війна 1812 р. якісно не вплинула на правову регламентацію військової цензури, але призвела до деякої структурної реорганізації. У 1812 р. Артилерійський та Інженерний департаменти були об'єднані в єдиний Воснно-науковий комітет, в якому запроваджувалася посада військового цензора, котрий мав забезпечувати цензурний контроль за змістом статей військових видань. Зміст армійських друкованих видань контролював головнокомандувач армії, а військові повідомлення, які публікувались у центральній пресі, цензурував сам імператор, залучаючи до цієї роботи також військового міністра графа О. Аракчєєва¹.

Ще до початку війни у 1811 р. при Міністерстві поліції була створена Особлива канцелярія, яка видавала закордонні паспорти, реєструвала іноземців, проводила цензурну ревізію приватної кореспонденції. Точні дані про об'єми перлюстрованих епістоляріїв відсутні, але листування міністра внутрішніх справ Козодавлева з вітебським губернатором, ген.-губернатором Петербурга Вязмітиновим, імператором Олександром I протягом 1813 р. свідчили, що перлюстрація листів у роки Вітчизняної війни 1812 р. набула значного розмаху і вважалася звичайним явищем¹².

Таким чином, напередодні та у період війни 1812 р. за змістом періодичних видань був установлений досить пильний цензурний контроль, що регламентувався у своїй більшості окремими розпорядженнями вищих державних органів. Влада намагалася обмежити потрапляння політичної та військової інформації на сторінки друкованих видань, не допустити її поширення у приватному листуванні. Нею застосовувалася «тактика мовчання», заміщення інформаційного вакууму про хід війни патріотичною та антинаполеонівською пропагандою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Арсеньев К.* Законодательство о печати / К.К. Арсеньев. — СПб., 1903. — 264 с.; *Жирков Г.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учебн. пособие для студентов высших учебных заведений / Г.В. Жирков. — М., 2001. — 368 с.; *Сивков К.* Война и цензура / К.В. Сивков // Отечественная война и русское общество. 1812–1912. Юбилейное издание. — Т. 7. — М., 1912. — 356 с.; *Иванов Д.* Формирование военной цензуры России 1810–1905 р.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — М., 2000. — 20 с.

² *Жирков Г.* Указ. соч. — С. 44.

³ *Богданович М.* История царствования императора Александра I и России в его время: В 6 т. — Репринтное издание 1869–1871 гг. / М.И. Богданович. — СПб., 2008. — Т. 5. — С. 193.

⁴ *Сивков К.* Указ. соч. — С. 232.

⁵ Там же. — С. 233.

⁶ Там же. — С. 233.

⁷ *Иванов Д.* Указ. соч. — С. 15.

⁸ *Щебальский П.* Исторические сведения о цензуре в России / П.К. Щебальский. — СПб., 1862. — 76 с.

⁹ *Сивков К.* Указ. соч. — С. 234.

¹⁰ *Волковский Н.* История информационных войн. В 2 ч. / Н.Л. Волковский. — СПб., 2003. — Ч. 1. — С. 149.

¹¹ *Сивков К.* Указ. соч. — С. 234.

¹² *Смыкалин А.* Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР / А.С. Смыкалин. — СПб., 2008. — С. 48–49.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2012.